

В. І. Павлов,
доктор економічних наук,
м. Рівне

В. І. Гринчуцький,
доктор економічних наук,
м. Тернопіль

В. С. Кравців,
доктор економічних наук,
м. Львів

Н. В. Павліха,
доктор економічних наук,
м. Луцьк

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОГРАМИ ВИКОРИСТАННЯ, ВІДТВОРЕННЯ ТА ОХОРОНИ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Сталий просторовий розвиток України базується на реальних передумовах, до яких належить наявність, стан та можливості використання природно-ресурсного потенціалу її території. Сьогодні неможливо ігнорувати такі об'єктивні чинники, як вичерпаність природних ресурсів, насамперед невідтворювальних, вразливість навколишнього середовища, екологічну стійкість та ресурсно-екологічну місткість довкілля, межі його екологічної опірності щодо негативних антропогенних дій тощо. Усі ці чинники потребують усебічного врахування в господарській діяльності регіонів.

Основним принципом дотримання доміант сталого просторового розвитку країни стає забезпечення збалансованості природокористування, які закладені в «Керівних принципах сталого просторового розвитку Європейського континенту», сформовані Європейською Конференцією Міністрів Регіонального Планування в Ганновері (2000 р.), у рішеннях Всесвітнього саміту в Йоганнесбурзі (2002 р.) та V Всеєвропейської конференції Міністрів навколишнього середовища «Довкілля для Європи» (Київ, 2003 р.).

Важливого значення набувають Конвенція щодо збереження європейської природи та природного середовища існування, Загальноєвропейська стратегія біологічного та ландшафтного різноманіття. Їх дотримання сприятиме збереженню та збагаченню природних ресурсів, дозволить не лише підтримати баланс екологічних систем, але й забезпечити привабливість територій, підвищити їх рекреаційну цінність та якість життя в цілому.

Основні тенденції природокористування в регіонах України, визначені за результатами дослідження, свідчать про те, що проблеми раціонального використання їх природно-ресурсного потенціалу все ще не

вирішені. З одного боку, має місце дисбаланс між наявним потенціалом природних ресурсів та фактичним станом їх використання, з другого — існує необхідність активізації дій щодо їх залучення в господарський оборот.

На жаль, заходи, спрямовані на раціональне використання природних ресурсів та стабілізацію й оздоровлення довкілля, не дають бажаного ефекту. Основними причинами цього є відсутність єдиного комплексного підходу та координації в рішенні вказаних проблем, недостатнє фінансування природоохоронних заходів, відсутність реально діючого економічного механізму природокористування, недосконала організаційна структура управління в цій сфері.

Надмірна експлуатація окремих видів природних ресурсів, недосконалість форм та способів їх залучення у відтворювальний процес потребують перегляду пріоритетів їх використання, вироблення чітких цільових орієнтирів стратегії в сфері природокористування, наукового обґрунтування дій і механізмів їх досягнення.

Практичним інструментом у контексті забезпечення сталого просторового розвитку України є розробка та реалізація державних програм використання та охорони природно-ресурсного потенціалу та екологічної реабілітації її регіонів.

Доцільність розробки та реалізації Програми використання та охорони природно-ресурсного потенціалу на регіональному рівні потребує суттєвої адаптації існуючих в нашій країні норм і правил до європейських стандартів з природокористування. Легітимізація програмно-цільового підходу унеможливить вплив різних кон'юнктурних інтересів на використання природних ресурсів, стане гарантом прозорості і прогнозованості регіональної політики в цій сфері.

Методологічні особливості дослідження. Розробка Програми використання та охорони природно-ресурсного потенціалу регіону (у подальшому — Програми) вимагає поєднання всього позитивного, що набуто вітчизняною й світовою наукою в галузі теоретичних, методологічних, практичних основ раціоналізації використання природних ресурсів. Слід виявити тенденції сучасної оптимізації природокористування, збереження якості навколишнього природного середовища в контексті сталого просторового розвитку.

Методологічні засади щодо оцінки природно-ресурсного потенціалу та визначення напрямів його подальшого використання базуються на теоретичних розробках і практичних матеріалах щодо ефективного природокористування, серед яких:

— теоретико-методологічні матеріали з проблематики розробки та реалізації регіональної екологічної політики під керівництвом доктора економічних наук, професора, академіка НАН України М.І. Долішнього;

— результати наукової роботи в рамках фундаментальної теми «Дослідження природно-ресурсного потенціалу та перспектив економічного та соціального розвитку України» під керівництвом доктора економічних наук, професора, академіка НАН України С.І. Дорогунцова та доктора економічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Б.М. Данилишина та «Методичні рекомендації з розробки схеми (прогнозу) розвитку і розміщення продуктивних сил України та її регіонів (областей) на тривалу перспективу», розроблені РВПС України НАН України в 2001 р.;

— результати економіко-географічних та еколого-економічних наукових досліджень під керівництвом доктора економічних наук, професора, члена-кореспондента НАН України В.П. Руденка;

— теоретико-методологічні та прикладні розробки з концептуальних положень еколого-орієнтованого розвитку регіону доктора економічних наук, професора І.К. Бистрякова з визначення загальнодержавних регіональних загальнодержавних пріоритетів соціально-економічного розвитку регіону та використання її території доктора географічних наук, професора В. Нудельмана, які розміщені в «Схемі планування території Волинської області» під керівництвом Ю. Білоконя;

— теоретико-методологічні та прикладні розробки щодо забезпечення ефективного функціонування територіально-рекреаційного комплексу, проведення трансформаційних процесів на локальних територіях радіаційного забруднення під керівництвом доктора економічних наук, професора В.І. Павлова.

Формування Програми вимагає проведення значного обсягу науково-аналітичних, експертних, розрахункових, погоджувальних та інших видів робіт, збо-

ру та опрацювання великого масиву інформації; детального вивчення законодавчо-нормативної бази; узагальнення зарубіжного досвіду раціоналізації використання і охорони природних ресурсів.

Інформаційною базою дослідження є законодавчі акти, Постанови Верховної Ради й Кабінету Міністрів України, рішення (декларації) міжнародних форумів, нормативні методичні матеріали, статистичні матеріали та інші інформаційні джерела, що стосуються питань використання та охорони природно-ресурсного потенціалу в регіоні.

Місією Програми використання та охорони природно-ресурсного потенціалу є досягнення перспектив сталого просторового розвитку регіону на основі активізації його природно-ресурсних чинників.

Реалізувати місію можливо, досягнувши таких *цілей*:

— створення нових робочих місць у всіх видах діяльності, пов'язаних з використанням та охороною природно-ресурсного потенціалу;

— зростання доходів населення та поглиблення внутрішнього ринку споживання;

— створення сприятливих організаційно-економічних умов для радикальної активізації інноваційно-інвестиційної діяльності, дифузії інновацій на всі види діяльності в сфері природокористування;

— модернізація, розширення та трансформація сфери послуг (туристично-рекреаційних, екологічних, інших);

— формування інфраструктури туристичної індустрії з огляду на активізацію освоєння рекреаційного потенціалу;

— концентрація інтелектуального потенціалу в регіоні.

Виконання місії та досягнення визначених цілей можливе лише на засадах рівноправного партнерства, співпраці, взаємної відповідальності органів влади всіх рівнів, наукової еліти, підприємницьких структур, неурядових громадських організацій, що відповідає європейським стандартам.

Для досягнення поставленої мети в процесі формування Програми необхідно вирішити такі *завдання*:

— розробити науково-методичні матеріали щодо вивчення природно-ресурсних особливостей регіону;

— здійснити системно-структурний, ретроспективний, оперативний та перспективний аналіз соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону; визначити місце та значення області у національному господарстві України, при цьому дослідити процеси економіко-географічного розміщення її продуктивних сил, територіальної організації й розвитку господарства в межах Західного регіону України;

— розкрити особливості організації розподілу праці в природно-господарській сфері в регіоні, а саме уточнити його спеціалізацію, розвиток кооперації, концентрації, комбінування та диверсифікації;

— вивчити стан наявності та охорони природно-ресурсного потенціалу в регіоні, його компонентну, функціональну, територіальну та організаційну структури, а також територіальні поєднання природних ресурсів;

— побудувати природно-ресурсні баланси, визначити потреби в природних ресурсах та регіональні можливості їх використання в регіоні;

— дослідити природно-ресурсні цикли, особливості природно-ресурсного комплексоутворення та системутворення, формування природно-ресурсних районів різного таксономічного рівня в регіоні;

— проаналізувати територіальну диференціацію ефективності використання та охорони природно-ресурсного потенціалу регіоні, визначити ресурсно-екологічну місткість територій та здійснити на цій основі картографічне моделювання;

— оцінити ступінь впливу природно-ресурсного потенціалу на функціонування господарського комплексу регіону в цілому та його складових ланок, на формування та розвиток галузевої, функціональної, територіальної, організаційної структур;

— визначити чіткі пріоритети використання й охорони природно-ресурсного потенціалу регіону, розробити конкретні механізми їх реалізації та обґрунтувати економічну, соціальну й екологічну доцільність використання інноваційних рішень в сфері природокористування;

— розробити прогнози використання та охорони природно-ресурсного потенціалу регіону. Таким чином, виявити додаткові приховані резерви та перспективні напрями (альтернативи й пріоритети) соціально-економічного розвитку регіону.

Дослідження природно-ресурсних чинників сталого просторового розвитку проводиться з позицій сучасних положень економічної, географічної, соціальної, екологічної й математичної теорій, а також системного підходу.

Використовуються логічні та емпіричні методи пізнання механізмів та форм природокористування в регіоні у їх тимчасовому історико-діалектичному розвитку, а також методи порівняльного, факторного, проблемно-ситуаційного, статистичного, техніко-економічного аналізу, прогнозування економіко-екологічних процесів, графоаналітичні і алгоритмічні методи відображення результатів досліджень, програмні методи з використанням комп'ютерних технологій.

Відмінності в характері та обсязі необхідних для розробки Програми робіт обумовлюють потребу в проведенні науково-дослідної діяльності в кілька етапів:

— розробка науково-методичного апарату та координація досліджень;

— збір матеріалів та формування інформаційного банку даних;

— здійснення аналізу та оцінка ресурсно-екологічних умов, узагальнення результатів дослідження;

— визначення передумов, параметрів, напрямків, пріоритетних критеріїв сталого розвитку регіону;

— вибір пріоритетів використання й охорони природно-ресурсного потенціалу та розробка конкретних механізмів їх реалізації із обґрунтуванням доцільності використання інноваційних рішень в сфері природокористування в регіоні;

— розробка оптимальних варіантів прогнозу використання та охорони природно-ресурсного потенціалу регіону за обраними критеріями; його ретроспективний, оперативний та перспективний аналіз на базі автоматизованих банків даних.

Практична реалізація Концептуальних засад формування Програми використання та охорони природно-ресурсного потенціалу регіону проведена при вивченні природно-ресурсних особливостей Волинської області. Здійсненню системного аналізу сприяла розробка науково-методичних матеріалів, у яких процеси природокористування в регіоні розглядались як єдина система. Структуризація її аналізу дозволила провести дослідження в компонентному, функціональному, територіальному та організаційному аспектах.

У свою чергу, комплексний аналіз природно-ресурсного потенціалу дозволив дослідити економіко-географічне та геополітичне положення, природні комплекси, екологічну мережу. Такий підхід надав можливість оцінити взаємодію регіональних природно-ресурсних та виробничо-господарських потенціалів, визначити пріоритети природокористування в регіоні.

Здійснено оцінку природно-господарських аспектів формування структури та функцій регіонального господарства, що виявляється в дії ресурсних циклів. Особливу увагу було приділено оцінці природних ресурсів відповідно до його компонентного складу та умов їх використання. Саме вони складають матеріальну основу виробництва та середовище формуючих елементів, впливають на просторову організацію регіону.

При виконанні досліджень комплексно вивчено ресурсно-екологічні можливості та обмеження їх використання на території регіону, адже «поняття екологічне та ресурсне при регіональних оцінках не бажано розділяти». Побудова просторової функціональної системи використання та охорони природно-ресурсного потенціалу регіону неможлива без дослідження екологічного каркасу, в основі якого покладено визна-

чення ресурсно-екологічної місткості території регіону. Екологічний каркас відіграє ініціюючу роль при визначенні функціонального зонування території та створення системи оптимального природокористування на територіях різних функціональних зон шляхом дотримання відповідних режимів їх використання. Слід зауважити, що виявлення екологічного каркасу території потребує системних досліджень ландшафтно-екологічних особливостей регіону, а саме вивчення таких елементів: біологічного (біотичного) різноманіття, буферних зон, екологічної мережі, кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду, процесів консервації земель, популяції, природного регіону, природних коридорів, природних ландшафтів, середовища існування рослин і тварин, ценозу (біоценозу) тощо.

В основі системного дослідження особливостей формування екологічного каркасу території регіону було покладено рекомендації Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття (1995 р.), яка передбачає формування Всеєвропейської екологічної мережі. Зазначимо, що дослідження екологічної мережі є стрижневим питанням у розробці раціональних шляхів використання та забезпечення охорони природно-ресурсного потенціалу регіону.

Поєднання національної екологічної мережі з екологічними мережами суміжних країн, що входять до Всеєвропейської екологічної мережі, забезпечується шляхом створення спільних транскордонних елементів екологічної мережі в межах природних регіонів та природних коридорів, узгодження проектів землеустрою на прикордонних ділянках. Зокрема, Волинська область належить до природних районів Західного Полісся, на її території формуються витoki малих річок, через неї проходить широтний Поліський лісовий коридор, який забезпечує природні зв'язки зонального характеру, як основний комунікаційний елемент національної екологічної мережі.

Західне Полісся є біосфероформуючою зоною, тому виявлення ефективних напрямів використання та охорони природно-ресурсного потенціалу регіону потребує визначення біосфероформуючих вузлів, зв'язків-коридорів відповідного значення та буферних зон. При цьому слід урахувати, що деякі ядра загальнодержавної екологічної мережі носять локальний характер, тому можуть бути ядрами для регіональної екологічної мережі.

При створенні спільних транскордонних елементів екологічної мережі Україна-Польща-Білорусь у межах вищеназваних природних районів та природних коридорів, куди належить і територія Волинської області, необхідно було дослідити не лише особливості національної екологічної мережі, але й екологічних мереж

суміжних країн, які включено до Всеєвропейської екологічної мережі.

Екологічна мережа поряд з природно-ресурсним, виробничим, економічним і соціальним критерієм визначає ресурсно-екологічну місткість регіону. Її вивчення охоплює аналіз екологічної ситуації в регіоні, виявлення обмежень господарської діяльності, а також техногенно-небезпечних об'єктів та ареалів розповсюдження їх впливу. Ресурсно-екологічна місткість відповідної території дозволяє побудувати екологічний каркас, який зумовлює вибір того чи іншого режиму природокористування.

Загалом у процесі дослідження особливостей використання та охорони природно-ресурсного потенціалу в регіоні було виконано ретроспективний, оперативний та перспективний аналіз природокористування на базі автоматизованих банків даних.

При визначенні передумов, параметрів та напрямків розвитку досліджуваного регіону сформовано розвернуту систему оптимального функціонування галузей, що забезпечують відтворення природних ресурсів в межах оптимізації функціонування господарства регіону.

На базі проведених аналітичних розрахунків визначено природно-ресурсний потенціал регіону, а саме: потенціал його економіко-географічного положення; природно-ресурсний потенціал (мінерально-енергетичний, земельний, водний, лісовий, рекреаційний; їх просторова організація); соціальний потенціал (демографічний потенціал, що містить кількісну та якісну структури населення; соціально-інфраструктурне забезпечення); економічний потенціал (сільського, лісового, водного господарств, промисловості, транспорту, туризму й відпочинку та інших сфер діяльності).

Унаслідок цього етапу дослідження встановлюються рамкові умови й обмеження природокористування. Зазначимо, що з погляду забезпечення сталого просторового розвитку регіону екологічний аспект постає головним лімітуючим ресурсом. Тому саме він визначатиме соціально-економічні можливості регіонального розвитку. Матеріали дослідження після погодження у відповідних відділах облдержадміністрації є основою для виконання наступних етапів роботи.

На основі результатів проектного аналізу, отриманих під час виконання попередніх робіт, було обрано пріоритети використання та охорони природно-ресурсного потенціалу. Після цього детально розробляються конкретні заходи, механізми реалізації обраних пріоритетів для визначених територій (промислових вузлів, транскордонних територій, зон впливу міжнародних транспортних коридорів, рекреаційних та інших територій). Наприклад, для визначеної в процесі проведених досліджень рекреаційно-туристичної зони розробляються напрями й механізми природокорис-

тування, які суттєво відрізняються від визначеної зони впливу міжнародних транспортних коридорів.

Розробка Програми використання та охорони природно-ресурсного потенціалу базується на всіх наявних та перспективних ресурсах регіону, на їх традиційних і потенційних можливостях. Її формування вимагає врахування цілого ряду чинників. Досягнення цієї мети здійснено на основі SWTO-аналізу, який як метод проведення аналітичного дослідження стану розвитку територій широко використовується в практиці стратегічного планування.

Аналіз наявності та особливостей використання найбільш важливих на досліджуваній території природних ресурсів (мінерально-енергетичних, земельних, водних, лісових, рекреаційних тощо) показав, що природно-ресурсний потенціал Волинської області виступає вагомим передумовою соціально-економічного розвитку, суттєво впливає на особливості здійснення трансформаційних процесів в регіоні.

Дослідження особливостей використання та охорони природно-ресурсного потенціалу Волині показало, що майже в кожній природно-господарській сфері регіону має місце низький рівень використання техніки й технології, механізації та автоматизації виробничих процесів. Як результат — наявність не виправдано великих втрат мінерально-сировинних ресурсів.

Переорієнтація на засади забезпечення найбільш повного та ефективного використання й охорони природно-ресурсного потенціалу області обумовила необхідність визначення її *сильних сторін*, які характеризують її відмінність від інших територій України й визначають можливі напрямки освоєння природно-ресурсного потенціалу:

— унікальність природного середовища з високо цінними мальовничими водно-болотними та лісовими ландшафтами, надзвичайно вразливими до антропогенної діяльності;

— висока насиченість та якість природних лікувальних, оздоровчих та рекреаційних ресурсів, а також наявність великої кількості об'єктів історико-культурної спадщини, пов'язаних з історією України, Польщі та Литви;

— мінерально-енергетичний потенціал представлений 18 видами корисних копалин, деякі з них мають загальнодержавне стратегічне значення, зокрема кам'яне вугілля, торф, природний газ, мідь, сапропелі та інші види;

— толерантне населення області, яке має здатність до самоорганізації та підприємництва, та наявність кваліфікованих трудових ресурсів, хоча їх кількість і якість постійно знижується;

— давні традиції господарювання, випуск ексклюзивних видів продукції народними промислами;

— надзвичайно вигідне геополітичне та гео економічне розміщення на крайньому північному заході України, на її кордонах з Республікою Польща та Республікою Білорусь, у найближчій відстані від їх столиць, та більшості інших головних міст Центральної й Західної Європи, на інтенсивно зростаючих світогосподарських зв'язках, які реалізуються через відносно розвинену мережу транспортних магістралей тощо;

— наявність та реалізація регіональних програм щодо підприємництва, реформування житлово-комунального господарства, соціального захисту та зайнятості населення, екології, туризму та інших;

— сприятливі умови для розвитку малого й середнього бізнесу;

— наявність потужного науково-освітнього комплексу;

— діяльність громадських організацій та об'єднань, які активно співпрацюють з владними структурами та громадою по наданню інформаційних, консультативних, освітніх та інших послуг, спрямованих на підтримку підприємницької та громадської активності. Визначаючи та аналізуючи результати господарювання в природно-ресурсному секторі, об'єктивно необхідним є визначення *слабких сторін* як потенційних напрямів діяльності по їх зміцненню та усуненню, їх розвитку та реалізації в альтернативних сферах:

— використання старих технологій, моральний та фізичний знос основних виробничих фондів, комунальних мереж, інженерних споруд, доріг;

— висока матеріало-, енергомісткість продукції та комунальних послуг; низький рівень використання енергозберігаючих технологій; відсутність суцільного обліку при використанні енергоносіїв;

— наявність значної частки виготовлення та експорту продукції з давальницької сировини;

— втрата позицій окремих видів діяльності з високою доданою вартістю та випуском конкурентноспроможної продукції;

— стара інфраструктура газових, теплових, електричних, водопровідних та каналізаційних мереж;

— високий рівень зносу й незадовільний стан об'єктів соціальної інфраструктури, історичних та архітектурних пам'яток; відсутність належного благоустрою парків, скверів, берегів річок і водоймищ, недостатня інфраструктура відпочинку та спорту;

— низька інвестиційна привабливість регіону;

— складна екологічна ситуація в області (невирішеність проблем утилізації сміття та недостатнє знешкодження токсичних відходів, забруднення водоймищ та річок, збільшення шуму та забруднення вихлопними газами через збільшення автотранспорту та інші);

— наявність тіньового сектору економіки.

Лаконічний аналіз сильних та слабких сторін

Волинської області, які характеризують її відмінність від інших регіонів України, дозволяє визначити пріоритетні напрямки освоєння природно-ресурсного потенціалу.

Узагальнення зовнішніх та внутрішніх чинників, що загрожують реалізації сильних та зміцненню слабких сторін щодо освоєння природно-ресурсного потенціалу регіону, дозволяє оцінити реалістичність розробки Програми, що виявляється в таких аспектах:

— недосконале, несприятливе та нестабільне законодавство України з питань використання та охорони природно-ресурсного потенціалу, зокрема податкове та бюджетне;

— недостатність утвердження місцевого самоврядування, недосконалий розподіл повноважень між державною, обласною й міською владами;

— неповний режим функціонування або повна зупинка підприємств природно-господарського сектора;

— відсутність застосування ринкових підходів залучення природних ресурсів регіону як просторового базису для розвитку підприємницької діяльності;

— відсутність механізму відповідальності окремих інституцій та посадовців за створення бюрократичних перешкод у сфері природокористування;

— недооцінка залучення розвитку сфери послуг, її диверсифікації та впровадження нетрадиційних видів;

— нестача кваліфікованих кадрів.

Ураховуючи всю складність та незначну ймовірність усунення зовнішніх загроз, об'єктивні можливості ефективного освоєння природно-ресурсного потенціалу Волинської області в перспективі можуть бути реалізовані за таких умов:

— державна політика, спрямована на стимулювання розвитку виробничої сфери, інвестиційної діяльності, сфери послуг, екології;

— можливості розвитку підприємництва на основі використання наявних в регіоні природних ресурсів;

— розробка й реалізація довгострокових програм і проектів розвитку окремих галузей та суб'єктів господарювання;

— потенційні перспективи створення робочих місць з малими затратами та ефективною діяльністю у сфері обслуговування, зокрема в рекреаційній галузі;

— розвиток у природно-господарському секторі конкурентноспроможних та доцільних місцевих промислів, малого та середнього бізнесу в цій сфері діяльності;

— створення позитивного іміджу регіону та використання потенційних можливостей для розвитку зовнішньоекономічної діяльності.

Таким чином, проведений SWOT-аналіз указує

на потенціальні можливості та існуючі обмеження розвитку більшості видів економічної діяльності в природно-господарському секторі області. Безумовно, що використання цієї системи оцінки й окреслення більш чітких рамок для визначення та обґрунтування стратегічних напрямів освоєння природно-ресурсного потенціалу Волинської області не претендує на вичерпання й може бути доповнене іншими методами дослідження.

Стратегічні напрями та механізми реалізації Програми. Стратегічний план використання та охорони природно-ресурсного потенціалу окреслює пріоритетні напрями освоєння природно-ресурсного потенціалу Волинської області через реструктуризацію її господарського комплексу, розширення малого й середнього бізнесу, трансформацію сфери послуг та на цій основі створення робочих місць та підвищення зайнятості населення. Він відбиває перспективне бачення етапів та результатів реалізації визначених пріоритетних напрямів природокористування в регіоні в контексті перспектив його сталого просторового розвитку.

Програма використання та охорони природно-ресурсного потенціалу Волинської області на 2005–2015 роки окреслює такі *стратегічні напрями* його освоєння:

— підвищення збалансованості енергозабезпечення регіону;

— реалізацію мінерально-сировинного потенціалу регіону;

— раціональне використання земельних ресурсів;

— поліпшення водозабезпеченості регіону;

— оптимізацію лісокористування в регіоні;

— розширення рекреаційної сфери регіону;

— забезпечення біологічного та ландшафтного різноманіття; кожний з них містить заходи щодо здійснення реструктуризації господарського комплексу, розширення малого й середнього бізнесу, трансформації сфери послуг тощо.

Забезпечення дієвості принципів природокористування можливе на основі застосування таких груп *важелів*:

— *правово-нормативних*, що охоплюють перегляд та законодавче забезпечення нормативів плати за використання природних ресурсів та забруднення навколишнього природного середовища, формування проектів законодавчої документації щодо впровадження орендних, лізингових договорів (майнових відносин);

— *фінансово-економічних*, які охоплюють застосування системи фінансування та кредитування, платності та оподаткування, інвестиційно-інноваційної діяльності та економічної відповідальності в сфері природокористування, а також стимулювання раціонального використання й охорони природних ресурсів,

страхування екологічного ризику; передбачають удосконалення бюджетно-податкового регулювання використання природних ресурсів та впорядкування міжбюджетних відносин у природно-ресурсному секторі, зміну форми власності суб'єктів господарювання шляхом приватизації, усунення перешкод для залучення інвестицій, налагодження партнерських відносин та виробничої кооперації, створення прямого ланцюга «виробник — споживач», підвищення ефективності збутової діяльності, забезпечення пільгового кредитування (державного субсидування) та пільгового оподаткування доходів підприємств з часткою іноземного капіталу, збереження контролю держави за процесами ціноутворення, створення ефективної розрахунково-платіжної системи; *інноваційних*, що представляють собою обгрунтоване збільшення виробничих потужностей, ліквідацію зношеного устаткування та заміну його новим, підвищення технічного рівня виробничих засобів шляхом модернізації, використання зарубіжного досвіду в сфері освоєння нової техніки та технологій, упровадження прогресивних методів управління науковими дослідженнями, інноваційними процесами, забезпечення належного фінансування, наукової організації праці, установа сучасних очисних установок та орієнтація на запровадження мало-відходних технологій, збільшення частки витрат суб'єктів господарювання галузі на природоохоронні та ресурсозберігаючі заходи;

— *екологічних*, які передбачають зменшення викидів та скидів в навколишнє природне середовище, комплексне використання природних ресурсів;

— *соціальних*, які включають економічно обгрунтоване підвищення рівня заробітної плати, погашення заборгованостей із заробітної плати та соціальної допомоги, покращення рівня умов та безпеки праці шляхом забезпечення працівників сучасними засобами групового та індивідуального захисту, поліпшення житлових умов та створення відповідної соціальної інфраструктури, стимулювання підвищення продуктивності та якості праці шляхом преміювання, створення системи пільг, забезпечення навчання та підвищення кваліфікації працівників;

— *організаційних*, що передбачають створення відповідних органів управління, покликаних координувати та контролювати діяльність суб'єктів господарювання; упровадження нових форм організації підприємницької діяльності у сфері природокористування.

Забезпечення максимального можливого ефективного регулювання процесів природокористування завбачає врахування особливостей просторової організації регіону шляхом розширення сфери застосування організаційно-економічних та фінансових механізмів й форм господарювання.

Так, до *механізмів активізації природно-ресурсних чинників* сталого просторового розвитку регіону слід віднести забезпечення охорони довкілля, удосконалення бюджетно-податкового регулювання, запровадження нових форм господарської діяльності, розбудову ринкової інфраструктури, формування грошово-кредитного механізму, структурну перебудову системи управління, а також здійснення допоміжних заходів.

У свою чергу, дієвість цих механізмів досягається впровадженням відповідних *інвестиційно-організаційних формувань*: кластерів, концесій, модельних територій, холдингових компаній, фінансово-промислових груп, бірж тощо.

Реалізація Програми використання та охорони природно-ресурсного потенціалу як чинника сталого просторового розвитку регіону є неможливою без дії інституційно-правового інструментарію. Мова йде про організацію управління, контролінг, екологічний аудит, моніторинг стану навколишнього природного середовища, інформаційно-нормативне забезпечення. Особливе місце в цьому процесі посідає екологічний маркетинг, планування й прогнозування природокористування, інфраструктура забезпечення, освітянська діяльність тощо.

Одночасно з цим потребує вдосконалення координація діяльності всіх установ, організацій, підприємств незалежно від їх відомчого підпорядкування та форми власності, відповідно до їх функцій з питань використання та охорони природно-ресурсного потенціалу регіону.

Отже, соціально-економічне відродження Волинської області в сучасних мобілізаційних умовах та досягнення перспектив його сталого просторового розвитку значною мірою визначається ефективністю природокористування, що дозволить:

— забезпечити зайнятість та піднесення матеріального добробуту населення;

— збалансувати структуру господарства регіону, досягти самодостатності та незалежності від зовнішніх ринків сировини;

— досягти раціонального використання й охорони природних багатств краю;

— сформувати сучасний конкурентоздатний ринок рекреаційних послуг; досягнення цієї мети залежить від уміння регіональних органів державного управління та органів місцевого самоврядування правильно визначити напрями освоєння та охорони наявного природно-ресурсного потенціалу, а саме:

— вироблення чітких цільових орієнтирів стратегії, пріоритетів та механізмів їх реалізації у сфері використання та охорони природних ресурсів області;

— виконання науково-технічних розробок щодо

вдосконалення процесів в сфері природокористування та охорони довкілля, використання інституційно-організаційних важелів та системи моніторингу навколишнього природного середовища й здоров'я населенню.

— формування комплексних територіальних кадастрів природних ресурсів, розвитку систем інформаційного забезпечення та екологічної освіти.

При цьому передбачається визначення зв'язку заходів з Програмами співпраці України з ЄС та іншими державними програмами, наявності потенційних ресурсів, необхідних умов для реалізації, стану напруження та готовності до впровадження, очікуваних обсягів інвестицій та ефективності проектів з раціонального використання й охорони природно-ресурсного потенціалу.

З метою вдосконалення механізму та забезпечення ефективного використання природно-ресурсного потенціалу в контексті просторового розвитку регіонів на основі врахування всього позитивного, що набуто вітчизняною і світовою наукою в цій сфері, а саме в напрямку оптимізації використання мінерально-сировинного, земельного, водного, лісового, рекреаційного потенціалів та забезпечення біологічного та ландшафтного різноманіття, рекомендується:

Верховній Раді України

1. Прискорити розробку та прийняття законопроектів, що стосуються регіонального й місцевого розвитку та використання природно-ресурсного потенціалу, а саме: Законів України «Про сталий розвиток України та її регіонів», «Про засади стимулювання розвитку регіонів», «Про рибальство», «Про водноболотні угіддя»; Кодексу Законів України «Про біотичні ресурси», Екологічного кодексу України.

2. Прийняти пакет законодавчо-нормативних актів, спрямованих на реалізацію положень Європейської Концепції Розвитку Простору.

3. Внести зміни та доповнення до Кодексу України про надра, Податкового Кодексу, Закону України про Державну геологічну службу та інших законодавчих актів, зокрема: розробити та затвердити в установленому порядку єдині нормативи плати за користування надрами, коефіцієнти їх диференціації та Порядок застосування; установити пільговий чи специфічний порівняно із загальним режим господарської діяльності в певних сферах використання надр; звільнити геологічні підприємства від всіх видів податків, крім соціального страхування, зважаючи на те, що фінансування геологічних і геологорозвідувальних робіт потрібно здійснювати з державного бюджету; об'єднати всі платежі за користування надрами в один платіж (збір на геологорозвідувальні роботи, плата за користування надрами, рентні платежі за нафту та газ).

4. Внести поправки до Закону України «Про дорожній рух», а саме: ввести статтю «Проектування і прокладання нових доріг, автомагістралей і автобанів, що супроводжується вилученням земель, потребує екологічної експертизи із залученням спеціалістів».

5. Внести до Закону України «Про рослинний світ» уточнення: про необхідність збереження ресурсної різноманітності, зокрема високопродуктивних та багатих біологічно-активними речовинами різновидностей і форм лікарських, кормових, харчових, пряно-смакових та інших господарськоцінних видів (до ст. 5); про визначення обсягів, зважаючи на реальні запаси, заготовлі ресурсів для власних потреб (до ст. 9); про включення у вартість збору за використання ресурсів їх цінності, зокрема з врахуванням вмісту біологічно-активних речовин (до ст. 12); про випасання домашніх тварин у кількості, визначеній відповідно до стійкості природних угідь до зазначеного впливу (до ст. 18); про підтримку й збереження фіторесурсів юридичними або фізичними особами, які займаються розведенням рослиноїдних тварин і риб (до ст. 20); про обов'язкове проведення екологічної експертизи з метою запобігання зниження інтегральної продуктивності фіторесурсів унаслідок діяльності (до ст. 26); про необхідність перенесення в однотипні умови місцезростань цінних у ресурсному відношенні різновидностей і форм видів з ділянок, які підлягають техногенній трансформації (до ст. 27): вилучити з Закону ту частину пункту, де йдеться про регулювання поширення отруйних і наркотиковмісних рослин природної флори (ст. 22).

6. Законодавчо надати рослинній сировині статусу природного ресурсу держави, що сприятиме врегулюванню фінансових питань з метою запобігання збитків у зв'язку з експортом трав'янистих видів цієї сировини за межі України.

7. Внести поправки до Закону України «Про тваринний світ», а саме: увести більш чітке визначення поняття «тваринні ресурси» та розділ «Відтворення тваринного світу»; до переліку об'єктів, які підлягають охороні, додати «також місця нерестовища промислових видів риб» (ст. 3); у перелік вимог та принципів треба додати: «збереження місць та умов природного розмноження тварин (нересту риб)»; «обов'язкове штучне розведення цінних і вразливих промислових об'єктів тваринного світу» (ст. 7); внести: «користувачам необхідно займатися відновленням ресурсів і перш за все штучним відтворенням диких тварин» (ст. 26) та додати, що право використання припиняється у випадку, «якщо користувачем об'єктів тваринного світу не проводиться їх відтворення» (ст. 28); додати: «... шляхом штучного відтворення об'єктів тваринного світу, розведення в неволі рідкісних і про-

мислових видів тварин з подальшим їх розселенням» (ст. 32).

8. Внести поправки до Закону України «Про природно-заповідний фонд України», а саме додати: «а також відтворення, зокрема й штучного, об'єктів рослинного та тваринного світу...»; «... шляхом штучного й природного відтворення об'єктів природно-заповідного фонду» (ст. 8); «можуть використовуватися ... для відтворення об'єктів природно-заповідного фонду, зокрема шляхом штучного відтворення» (ст. 9).

9. Внести зміни у Лісовий кодекс України згідно з організацією лісового господарства на основі класифікації лісів за режимом лісокористування; збереження біологічного різноманіття лісів на генетичному, видовому, екосистемному й ландшафтному рівнях; екологічної сертифікації лісових ресурсів та лісогосподарських операцій; формування національних критеріїв і індикаторів сталого управління лісами. Удосконалення нормативно-правових актів в галузі лісового господарства має базуватися на класифікації лісів за режимом природокористування (ліси екостабілізуючого призначення, основною функцією яких є стабілізація екологічних умов та збереження біорізноманіття; ліси еколого-соціального призначення, що спрямовані на стабілізацію функціонування суміжних з лісовими антропогенно змінених ландшафтів та виконання ними господарських функцій, створення сприятливого природного середовища проживання та відпочинку населення; ліси господарського призначення, які призначені на забезпечення потреб країни у сировинних лісових ресурсах).

Кабінету Міністрів України

1. Посилити увагу до зміцнення економічної цілісності та забезпечення екологічної безпеки країни, розвитку міжрегіональної інтеграції та економічних взаємозв'язків, котрі значною мірою визначаються Схемою планування території України. У цьому плані необхідно активізувати роботи щодо розробки Схем територіального планування усіх адміністративних областей.

2. Посилити увагу до питань щодо забезпечення збереження й відтворення родючості сільськогосподарських угідь, здійснення збалансованих земле-ліоративних і землеохоронних заходів з урахуванням особливостей природнокліматичних зон та районування АПК; формування в усіх землеробських регіонах високопродуктивних, ерозійно стійких та екологічно безпечних агроландшафтів, які мали б належні рівні саморегуляції та були б збалансовані з довкіллям завдяки оптимальним співвідношенням між різними елементами природного середовища (лісовими, водними тощо).

3. Підтримати ініціативу Волинської облдержадм-

ністрації та Західного наукового центру НАН і МОН України щодо розробки регіональної програми використання та охорони природно-ресурсного потенціалу Волинської області на 2005–2015 р. і створити режим економічного сприяння для її практичної реалізації.

4. Розробити Державну програму освоєння рекреаційного потенціалу Шацьких озер, забезпечити необхідну організаційну та фінансову підтримку для її реалізації.

5. До завершення розробки й введення в дію Державного кадастру природних лікувальних ресурсів і Державного кадастру природних територій курортів накласти мораторій на видачу ліцензій на користування надрами з видобутку мінеральних вод та відводу (у довгострокову оренду) земель курортного призначення. Передбачити жорсткі санкції за порушення мораторію.

6. Ініціювати розробку єдиної Програми розвитку курортів України, об'єднавши її з Програмою розвитку санаторно-курортної галузі. Забезпечити комплексність розвитку курортних територій. Усунути подвійне підпорядкування санаторно-курортної сфери, створивши єдиний орган управління курортами.

Міністерству охорони навколишнього природного середовища України

1. Сприяти проведенню експертизи екологічної безпеки та виявленню ступеня відповідності об'єктів експертизи встановленим нормам, стандартам та правилам з питань екологічної безпеки, попередження та ліквідації надзвичайних ситуацій; ужити заходів щодо здійснення незалежної оцінки можливого збитку під час проектування, експлуатації та виведення з експлуатації потенційно небезпечних об'єктів.

2. Сприяти посиленню екологічної освіти та виховання населення з метою підвищення екологічної культури та професійної підготовки фахівців через систему всезагального, комплексного та безперервного екологічного виховання та освіти, охоплюючи весь процес дошкільного, шкільного виховання й освіти, професійної підготовки фахівців в середніх та вищих навчальних закладах, підготовки та перепідготовки керівників та спеціалістів в сфері природокористування та охорони навколишнього середовища, а також в інших сферах, пов'язаних із діяльністю, яка шкідливо впливає на довкілля та здоров'я населення.

3. Активізувати роботу щодо забезпечення ефективного використання засобів масової інформації в екологізації суспільної свідомості, забезпечення доступу громадян до екологічної інформації за допомогою застосування механізму стимулювання місцевих засобів друку, радіо, телебачення; а також виділення бюджетних коштів на еколого-освітні й еколого-соціальні програми та організацію екологічної реклами.

Міністерству аграрної політики України

1. Забезпечити неухильне виконання заходів щодо підвищення родючості ґрунтів, а саме: раціональне розміщення посівів сільськогосподарських культур у межах кожного господарства; ефективне використання наявних ресурсів органічних добрив (гною, торфу та торфо-гноєвих компостів, сапропелю, органічних відходів від переробки сільськогосподарської продукції та ін.); використання мінеральних добрив, насамперед під пріоритетні культури (озима пшениця, цукрові буряки та ін.); використання переваг біологізації землеробства завдяки розширенню посівів багаторічних трав та впровадженню бактеріальних препаратів, розширення площ під посіви на зелене добриво; відновлення планової хімічної меліорації із застосуванням місцевих покладів вапняків, крейд та мергелів; використання місцевих сировинних ресурсів для підвищення родючості ґрунтів (сапропелі, фосфорити, цеоліти, глауконіти, фосфатшлак, дефекат та ін.); припинення необґрунтованого розширення площ соняшника, що веде до подальшого погіршення фітосанітарного стану ґрунту, за рахунок впровадження альтернативних олійних культур: сої, ріпаку, гірчиці, олійного льону та ін.; усебічне запровадження режимів мінімізації обробітку ґрунту, упровадження широкозахватних ґрунтообробних засобів та застосування технології прямого посіву; застосування контурної організації території землекористування, що передбачає оптимізацію стану всього природного середовища на території водозбірного басейну або ярково-балкової системи; доведення водоохоронної та полезахисної лісистості до оптимальної; усебічна реставрація та підтримка єдиної системи полезахисних лісосмуг як найважливішого засобу керування агроландшафтами та єдиного прийнятного для закріплення меж полів (для збереження екобалансу території та поліпшення продуктивних властивостей сільськогосподарських угідь).

2. Активізувати роботу щодо забезпечення ефективного використання лук та пасовищ, а саме: суттєво змінити структуру кормових ресурсів за рахунок збільшення в загальному балансі кормів з сіножаті до 50%, а пасовищ — до 35%; збалансувати основні складові компоненти (порушені до непорушених) агроландшафтів як 1:1; припинити або мінімізувати ерозійні процеси шляхом створення на відповідних землях лук або пасовищ; розробити кадастр сіножатей та пасовищ; залучити до реалізації та контролю системи збалансованого лучно-пасовищного господарства залежно від природних та екологічних умов, місця розташування та цільового призначення науковій організації.

Державному комітету лісового господарства України

1. Розробити нормативну базу переходу на принципи ведення сталого лісового господарства, що вра-

ховують особливості функціонування різних типів ландшафтних територіальних структур, та запровадити в практику відповідні дієві механізми, при цьому:

— опрацювати методіку комплексної оцінки лісового потенціалу з урахуванням його біорізноманіття;

— здійснити паспортизацію лісів на рівні окремих ділянок, уточнити типи умов місцезростання, оцінити стан біорізноманіття;

— установити відповідність окремих ділянок лісу до певних категорій використання, провести їх економічну та екологічну оцінку;

— виділити ділянки лісів та лісові масиви як складові екологічної мережі країни та визначити місця, форми й обсяги додаткового лісорозведення.

2. З метою забезпечення ефективного використання лісового потенціалу активізувати роботу щодо заміни суцільних рубок лісу на поступові та вибіркові; організації випуску лісогосподарської техніки відповідно до вимог екологізації технологій; заліснення додаткових площ змитих орних та малопродуктивних земель; посадки додаткових площ лісонасаджень для створення закінчених систем полезахисних лісосмуг (3,0–5,0% від ріллі) у всіх сільськогосподарських підприємствах всіх форм власності; упровадити моніторинг лісів як підсистему національного моніторингу на базі безперервного лісочористування та стаціонарів міжнародних програм; сприяти підвищенню професійного рівня працівників лісового господарства та інших фахівців, які безпосередньо займатимуться організацією екосистемного ведення лісового господарства.

Державному комітету статистики України

1. Здійснити заходи щодо вдосконалення системи регіональної статистики в Україні, зокрема й статистики використання та охорони природно-ресурсного потенціалу.

2. Створити програмно-методичне забезпечення ведення баз даних зі збору, обробки, аналізу інформації про стан усіх компонентів природно-ресурсного потенціалу та прогнозуванню їх змін.

3. Здійснити інформаційне забезпечення для запровадження економічного та містобудівного механізму регулювання земельних відносин на всіх рівнях господарювання.

Обласним державним адміністраціям

1. З огляду на те, що одним з важливих документів, які регулюють просторове облаштування території з урахуванням вимог сучасних умов управління землями населених пунктів, є план земельно-господарського устрою території, доцільно:

— ініціювати проведення землевпорядних робіт і заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин та раціональну організацію території адміністра-

тивно-територіальних утворень і господарських структур, а саме: уточнення меж адміністративно-територіальних одиниць, землеволодінь і землекористувань; упровадження прогресивних форм організації управління землекористуванням, оптимізацію структури земельних угідь, системи сівозмін та сінокосо-пасовищезмін; обґрунтування розміщення і встановлення меж територій з особливими природоохоронними, рекреаційними й заповідними режимами;

— створити та забезпечити функціонування мережі спостережень за станом земель, динамікою змін, ушкодженнями земельних ресурсів як складової частини моніторингу довкілля;

— провести інвентаризацію земель усіх категорій (зокрема сільськогосподарського призначення), визначивши ділянки, що використовуються не за цільовим призначенням, нерационально, призводять до погіршення екологічної обстановки;

— сприяти оновленню планово-картографічного матеріалу областей як основи для точного обліку земель, для чого передбачити проведення робіт зі створення цифрових фотопланів території та ведення чергових кадастрових планів;

— сприяти створенню автоматизованої системи ведення державного земельного кадастру.

2. Створити необхідні умови для організації логістичної схеми управління потоками відходів в регіоні як цілісної інтегрованої господарської системи утворення, транспортування, збору, сортування, сертифікації та ідентифікації, реалізації, утилізації та рециклінгу з елементами відповідного обслуговування, а саме інформаційного, маркетингового, транспортного, комерційного.

3. Сприяти скороченню використання свіжої води та води питної якості на виробничі потреби, залученню передових технологій очищення стічних вод, технологій

з водозбереження та систем оборотного водозабезпечення; удосконаленню водоочисних технологій: реалізації берегозміцнюючих заходів та благоустрою прибережних смуг й очищенню русел річок; будівництву та реконструкції очисних споруд каналізації в усіх населених пунктах; забезпеченню локального очищення виробничих стоків промислових підприємств; скороченню та запобіганню забруднення підземних вод унаслідок експлуатації звалищ промислових та побутових відходів, шламонакопичувачів, золозвалищ, складів отрутохімікатів, промислових зон підприємств; установленню та дотриманню режимів в зонах санітарної охорони поверхневих та підземних водних джерел; організації та очищенню зливого стоку з урбанізованих територій; організації системи виробничого лабораторного контролю на очисних станціях підготовки питної води та каналізаційних споруд, облаштуванню водоохоронних зон та прибережних захисних смуг на землях сільськогосподарського призначення, лісового фонду, а також в містах та населених пунктах із встановленням й контролем дотримання режимів господарської діяльності в цих зонах.

4. Розробити та реалізувати регіональні програми відтворення рибних ресурсів, що дозволить забезпечити умови для відтворення цінних видів риб, відновлення природної структури іхтіофауни крупних водойм та водостоків за рахунок збільшення чисельності особливо цінних видів риб шляхом штучного розведення.

5. Активізувати роботу з населенням щодо дотримання екологічних вимог під час збору та заготівлі продуктів побічного користування лісом і посилити роботу за виконанням всіма лісокористувачами вимог природоохоронного лісового законодавства щодо раціонального використання лісосировинних ресурсів, охорони, захисту та відтворення лісів; з ведення кадастру лісових ресурсів.